

1. НУТАГ ДЭВСГЭРИЙН ХЭМЖЭЭ, ГАЗАРЗҮЙН БАЙРШИЛ, ОНЦЛОГ

Хэнтий аймгийн зүүн хойд хэсэгт:

- Улаанбаатар хотоос 533 км,
- Аймгийн төвөөс 202 км зайд байрладаг.

Хэнтий аймгийн Баян-Адрага, Батноров, Баян-Овоо, Дадал сум, Дорнод аймгийн Баян-Уул, Цагаан Овоо, Хөлөнбуйр сумтай хиллэдэг.

Байгаль, газарзүйн онцлог

Газарзүйн онцлог. Далайн түвшнээс дээш дунджаар 1300 м өргөгдсөн. Физик газарзүйн хувьд Хэнтийн уулсын зүүн өмнөд хэсэг, хамгийн өндөр цэг Хая дэлгархаан 1594 м, хамгийн намцэг нь сумаас зүүн хойш 30 км-т 950 м сибирийн ойн төгсгөл багтдаг. Газар хөдлөлийн эрчим 7 балл. Сумын нутаг дэвсгэр нь уул, гүвээ толгод бүхий тал хээр буюу мал аж ахуй болон газар тариалан эрхлэхэд тохиромжтой.

Цаг уурын нөхцөл

Зундаа нарлаг, хур бороотой, өвөлдөө цас их унадаг.

- 1 дүгээр сарын дундаж температур $-21,8^{\circ}\text{C}$
7 дугаар сарын дундаж температур $+19,3^{\circ}\text{C}$
- жилийн дундаж салхины хурд 2-4 м/с
- жилийн хур тундасны нийлбэр 220-230 мм

Газар нутаг

Нийт газар нутгийн хэмжээ **533350 мян га.**

Зориулалт	Хэмжээ /га/	Нийт талбайд эзлэх хувь
Хөдөө аж ахуйн газар	484724	90,9
Ойн сан бүхий газар	45441	8,5
Усан сан бүхий газар	841	0,16
Тусгай хэрэгцээний газар	0	0
Тосгон, суурингийн газар	225	0,04
Дэд бүтцийн газар	2119	0,4

Малын бүтэц

Сумын хэмжээнд 2016 оны жилийн эцсийн байдлаар 120455 толгой малтайгаас 84 тэмээ, 12048 адуу, 13835 үхэр, 56152 хонь, 38336 ямаа байна.

Газар тариалан

Сумын хэмжээнд нийт 1220,6 га-д газар тариалан эрхэлдэг. Үүнээс 9,7 хувьд нь төмс, хүнсний ногоо, 90,3 хувьд нь улаанбуудай тариалж байна.

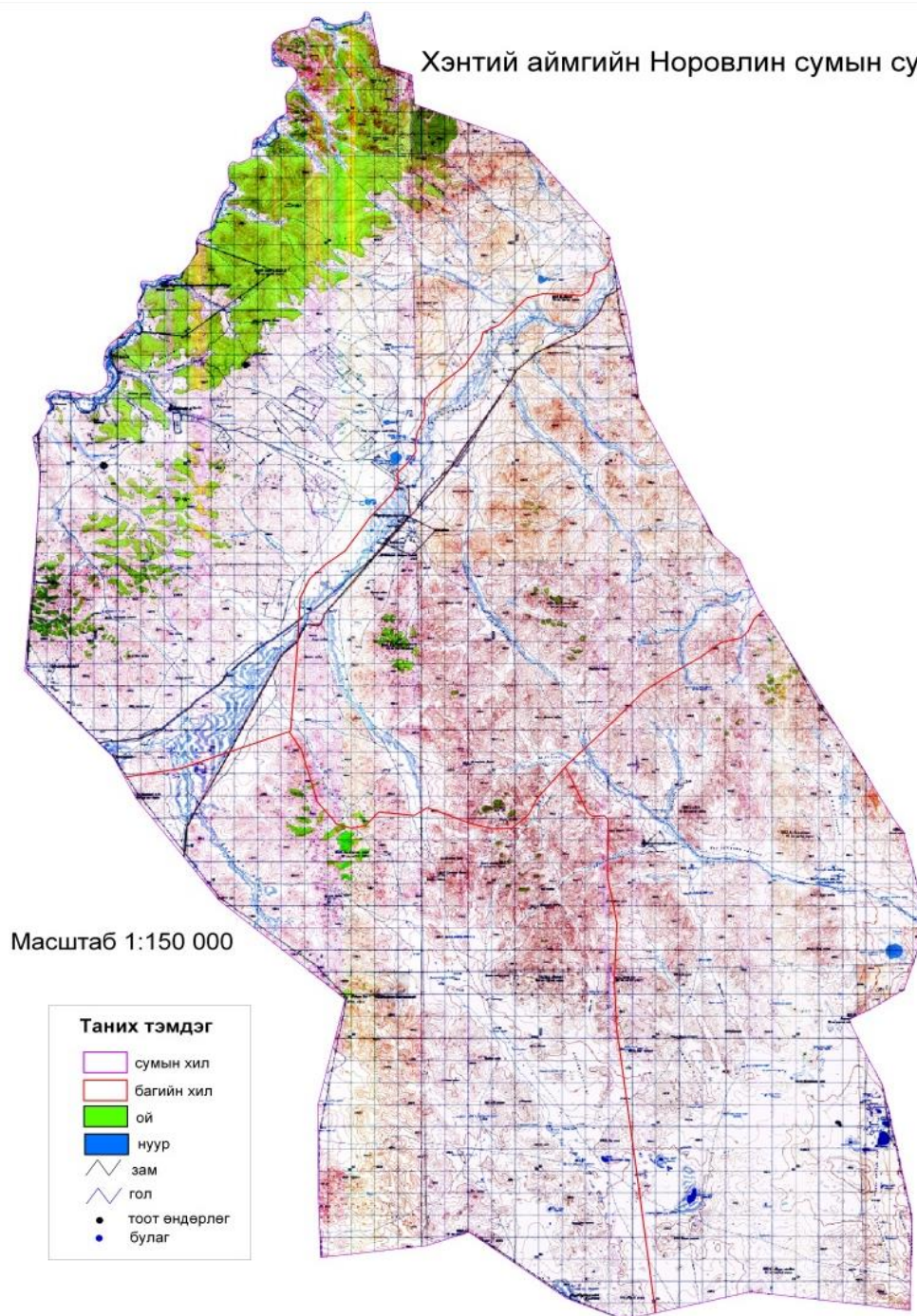
Инженерийн дэд бүтэц

Зам тээвэр. Сумын төвөөс Хэнтий аймаг хүртэл 200 км сайжруулсан шороон замтай Багууд хоорондоо шороон замаар холбогддог.

Цахилгаан хангамж. Сум нь Төвийн эрчим хүчний системд холбогдсон. Сумын төв дээр 2008 онд баригдсан 15/04квт-ийн дэд станцтай.

Ус хангамж. Сумын төвд цэвэр усны эх үүсвэрийн 2 гүний худаг, 1 м³ багтаамжтай 2 усан сан, 50 м³/хоног хүчин чадалтай 2 насос станц, 50 м³/хоног хүчин чадалтай 2 цэвэршүүлэх төхөөрөмж бүхий усан сангаар түгээж байна.

Хэнтий аймгийн Норовлин сумын суурь зураг

2.ХҮН АМЫН ТОО, ЯС ҮНДЭС, СОЁЛ, УЛАМЖЛАЛ, ЁС ЗАНШЛЫН ОНЦЛОГ

Хүн амын тоо-Хэнтий аймгийн Норовлин сум нь 1924 онд байгуулагдсан. Хуучнаар Сэцэн Хан аймгийн Эрдэнэ гүний хошуу Баян-Өлзийт, Ангирт, Онон, Жаргалант гэсэн 4 багийн нийт 718 өрхөд 2377 хүн амьдарч байна. Хүн амын тоогоор Хэнтий аймгийн 18 сумаас эхнээсээ 9-д, газар

нутгийн хэмжээгээр 6-д ордог /аймгийн төвийг оролцуулалгүйгээр/ хүн амын нягтралаар хамгийн бага /224,5 хүн/га сум юм.

Яс үндэс- халх, буриад зон олон оршин суудаг.

3.СУМЫН БРЭНД БҮТЭЭГДЭХҮҮН, ТҮҮНИЙ ОНЦЛОГ – Сүхбаатарын Оюундарь нь Ардын зураач, Төрийн шагналт Үржингийн Ядамсүрэнгийн охин Туяа багшийн шавь, мөн Ү.Ядамсүрэнгийн эхнэр уран хатгамалч Урчуудын эвлэлийн шагналт, Я.Люнягийн шавь.

Зүү ороолтоор Аяганы уут, даалин, хавтага, шашны хэрэглэлийн гоёл чимэглэл, зоосон ширээний сүлжмэл, монгол гутлын хараа, эрэгтэй эмэгтэй бүс, Монгол эхнэр хувцасны уужны эмжээр зэргийг зүү ороолт, уран хатгамлаар оёдог.

Зээгт наамлаар Бурхан, сэвлэгний уут, сав, цамын хувцас, даалин, эвтэй 4 амьтан гэх мэт бэлэг дурсгалын зүйлс, мөн эсгийгээр төрөл бүрийн бэлэг дурсгалын зүйл хийдэг.

Богд хаан, **Дондогдулам хатны** Фүсийг зүү ороолт, уран хатгамлаар оёж “Монгол костюмс” ХХК-ийн музейд хадгалагдаж байна. “Монгол костюмс” ХХК-ийн захиалгаар 5 цамын хувцасыг зээгт наамлаар нааж оёсон. Мөн Зээгт наамлаар нааж оёсон “Эрдэнэ” нь **Богд хааны музейд хадгалагдаж** байна. Монголын хүүхэд залуучуудын нэвтэрхий толь-II номын Монголчуудын хувцас хэрэглэлийн уламжлал бүлэгт зээгт наамал, зүү ороолт, уран хатгамлаар оёсон бүтээлүүдээсээ танилцуулж байсан.

Хавтага /Зүү ороолт/

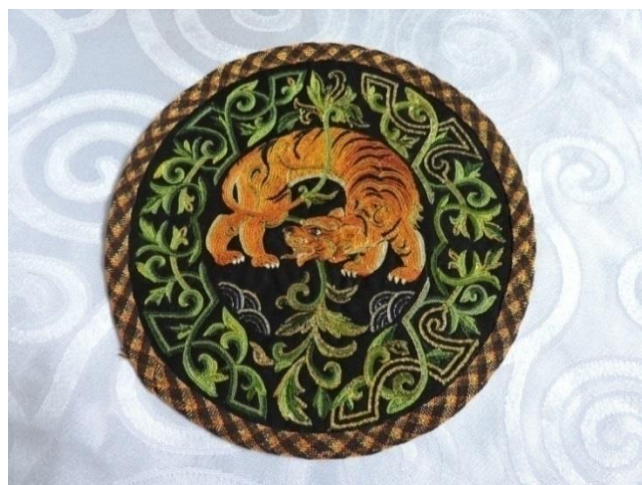
Зээгт наамал

Хавтага /зүү ороолт, уран хатгамал/

Даалингийн булан /зүү ороолт, зоосон
ширээний сүлжмэл/

Аяганы уутны зүү ороолттой хээ

Чамаа /наамал, хөвөрсөх оёдол /

Дайлангийн булан /зүү, ороолт,
зоосон ширээний сүлжмэл/

Хавтага /уран хатгамал, зүү ороолт/

Чихэвч /мөнгийг цувьж зүү ороосон/

Монгол малгайн сэмпингийн суурь
/зүү ороолт/

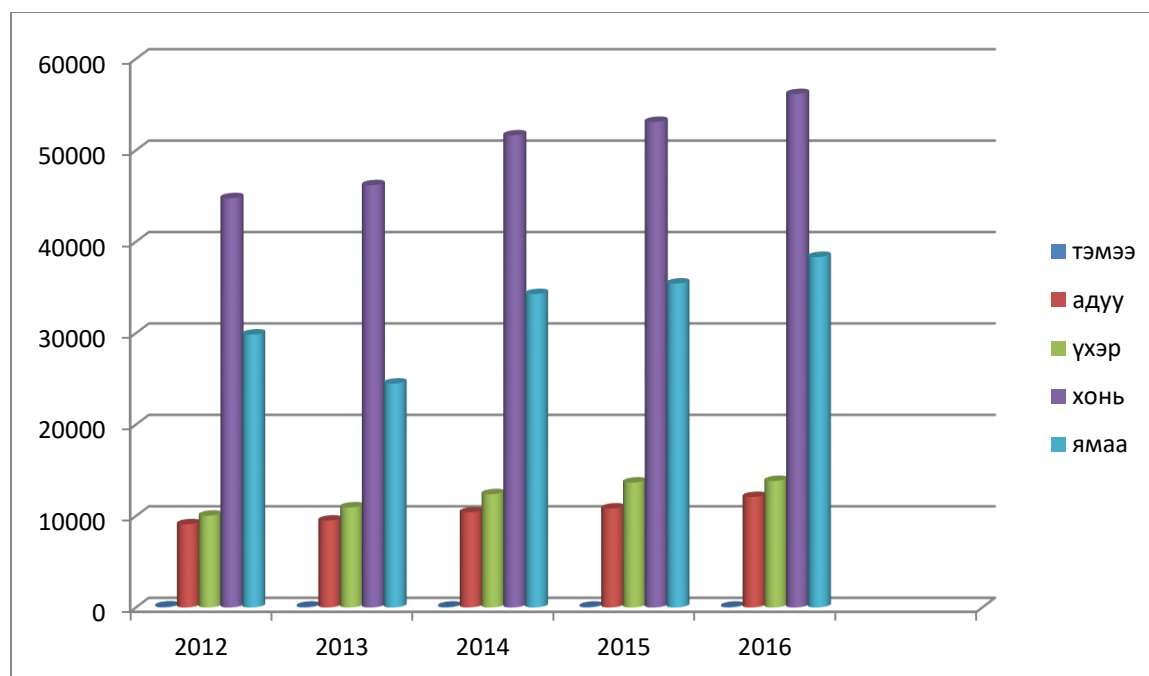
Чихэвчний хээ /зүү ороолт/

Хавтага /алт мөнгөн саан утсаар зүү ороосон/

4.МАЛЫН ТОО, АНГИЛАЛ

№	Малын төрөл	2012 он	2013 он	2014 он	2015 он	2016 он
1	Тэмээ	110	88	89	81	84
2	Адуу	9095	9501	10398	10823	12084
3	Үхэр	10039	10945	12391	13660	13835
4	Хонь	44766	46182	51630	53106	56152
5	Ямаа	29852	24486	34277	35427	38336
Нийт		93862	96202	108785	113097	120455

5. АМЬТАН, УРГАМАЛЫН АЙМАГ, ТӨРӨЛ ЗҮЙЛ, АНГИЛАЛ

БАЙГАЛИЙН БҮС, БҮСЛҮҮР

ОЙТ ХЭЭРИЙН БҮС - ОНОН ГОЛЫН САВ ГАЗАР

Онон - Балжийн Байгалийн Цогцолбор Газар-Хэнтий аймгийн Биндэр, Баян-Адарга, Дадал, Норовлин сум, Дорнод аймгийн Баян-Уул сумдын нутаг хамарсан 400469 га талбайг “А”, “Б” хоёр хэсэгтэйгээр Улсын тусгай хамгаалалтад Монгол УИХ-ын 2000 оны 29-р тогтоолоор авсан байдаг.

Тус сум нь “Б” хэсэгт харьяалах бөгөөд сумын ойн сангийн 20380 га буюу 25.5 хувь хамаарч байна.

Ойт хээрийн бүсийн ландшафтын хэв шинж, иж бүрдэл экологийн тогтоц, ойт хээрийн бүсийн амьтан, ургамал тэдгээрийг хамгаалах, зүй зохистой ашиглах нөхцлийг бүрдүүлж экологийн тогтвортой байдлыг хангахад чиглэгдсэн бөгөөд энд ойн хувьд маш өвөрмөц, ховор зүйлүүдтэй ба Улаан номд орсон Дагуур шинэс, Крыловын нарс нь зөвхөн энэ газарт тархсан байдаг. Мөн нэн ховор шувуу Цэн, хар тогоруу, тоодог, хөхтнөөс Улаан номд орсон 3 зүйл \баданга хүдэр, бараан хандгай, дагуур зараа, ховордсон амьтны жагсаалтад орсон халиун буга, Зүүн азийн олон зүйл усны амьтантай бөгөөд Номхон далайн ай савд хамаарах Амар мөрны усны амьтадтай

ХЭЭРИЙН БҮС - УЛЗ ГОЛЫН САВ ГАЗАР

ТАЛ ХЭЭРИЙН БҮС-ХЭРЛЭН ГОЛЫН САВ ГАЗАР

Тосон Хулстайн Байгалийн нөөц газар-Хэнтий аймгийн Баян-овоо, Норовлин сум, Дорнод аймгийн Хөлөнбуйр, Цагаан-Овоо сумдын нутаг хамарсан 458510 га талбайг Монгол УИХ-ын 1998 оны 28-р тогтоолоор улсын тусгай хамгаалалтад авсан байдаг. Тус сумын ХАА-н газрын сангийн бэлчээрээс 52142 га буюу 13.1 хувь хамаарч байна.

Тосон, Хулстайн нуур, Салбарын тал нь нутагшмал цагаан зээрийн төллөх гол байршил нутаг тул байгалийн нөөц газрын ангиллаар улсын тусгай хамгаалалтад авсан.

6.ТҮҮХИЙН ДУРСГАЛТ ГАЗАР

- 1.Чингисийн хэрмэн зам
- 2.Шивэр мандалын хөндлөнгийн бичигт хад
3. Улзын Нарту шүтээн” буюу одоогийн нэрээр Нарстай. Норовлин сумаас зүүн тийш 15-20 км-т оршдог энэ газарт Чингис хаан Шихихутагийг багад нь олзлон авч ээждээ авчирч өгч өсгөн

бойжуулсан тухай Монголын нууц товчоонд өгүүлсэн түүхэн газар юм.

4. Уран дөш уулын орой орчмын дөрвөлжин булш
5. Түрэгийн үеийн чулуун хөшөө Уран дөшийн зүүн дор байдаг.
6. Замт ,Өлзийт овооны бургастайн дөрвөлжин булш
- 7.Сумын төвөөс зүүн тийш Могойн шар хад Галины өндөрлөгт Барон Унгерны үлдэгдэл цэрэгтэй Оросын улаан цэрэг тулалдаж байсан газар байдаг.
- 8.Дэлийн булаг өндөр дов- Шинэ чулуун зэвсгийн үеийн туурь бууц байдаг.
- 9.Сумын нутаг дэвсгэрт тахиж шүтдэг уул овоонууд Мөст ,Өгөөмөр, Ухаа, Бэрхийн гол өндөр , Цагаан овоо ,Буян дэлгэр, Бүрэн хаан, Уран дөш, Түмэн хаан, Хаядэлгэр хаан , Ангиртын хар овоот,Норовлин, Уртын баян уул зэрэг юм.

7.БАЙГАЛИЙН БАЯЛАГ, АШИГТ МАЛТМАЛЫН ОРД ГАЗАР- Ашиглалтын тусгай зөвшөөрөл эзэмшигч 3 аж ахуй нэгж, хайгуулын 9 аж ахуй нэгж байгууллага үйл ажиллагаагаа явуулж байна. Жонш, алт, уран гэх мэт байгалын баялагийн нөөцийг олборлож ашиглаж байна. Ашиглалтын үйл ажиллагаа явуулж байгаа аж ахуй нэгжүүдэд орон нутгаас 25 иргэн ажиллаж өрхийн амжиргаа, орлогоо нэмэгдүүлж байна. Мөн бичил уурхайгаар ашигт малтмал олборлож байгалийн баяглагийг хаягдалгүй, сорчлон түүвэрлэхгүй жигд хүртээмжтэй ашиглаж байгаа 5 нөхөрлөлийн 45 иргэн байгаа бөгөөд байгалийн баялаг ашигласны төлбөр татварт зориулж орон нутагт жилдээ 5 сая гаруй төгрөг төвлөрүүлэн үйл ажиллагаа явуулж байна.

2015 онд Улзын голын “Бага бүрд”-ийн 40га талбайг хашиж хамгаалах ажлыг Экосистемд түшиглэсэн дасан зохицох арга хэмжээг уур амьсгалын өөрчлөлтөнд өндөр эрсдэлтэй голуудын

сав газарт хэрэгжүүлэх нь мон 12/ 301/ төсөл 22 сая төгрөг, орон нутгаас ОНХС-н хөрөнгө /олон талт зөвлөл/ 3,4 сая төгрөг өөр санхүүжүүлэн хашаажуулсан.

2015 онд Тарвага нутагшуулав: Экоосистемд түшиглэсэн дасан зохицох арга хэмжээг уур амьсгалын өөрчлөлтөд өндөр эрсдэлтэй голуудын сав газарт хэрэгжүүлэх нь МОН 12/301/ төслийн 35 сая төгрөгийн хөрөнгө оруулалтаар 30 тарвага нутагшуулж байгалийн баялаг хариуцан хамгаалах нөхөрлөлд хариуцуулан хамгаалуулж байна..

8.ҮЙЛ АЖИЛЛАГАА ЯВУУЛЖ БАЙГАА ЖИЖИГ, ДУНД ҮЙЛДВЭРЛЭЛ- Мод модон
бүтээгдэхүүн үйлдвэрлэл:

“ Уран сийлбэр” бүлгийн хийсэн модон эдлэл

Тус бүлэг нь монгол гэрийн хаалга, сандал, тогооний тавиур, хонины хашаа, гал тогооны тавиур, зурагтны тавиур зэрэг 25 нэр төрлийн модон бүтээгдэхүүн үйлдвэрлэдэг.

9. ЦААШИД ХӨГЖҮҮЛЭХ БОЛОМТОЙ ҮЙЛДВЭРЛЭЛ ҮЙЛЧИЛГЭЭ, СУМЫН ХЭТИЙН ХӨГЖЛИЙН ТӨЛӨВ.

СҮҮ СҮҮН БҮТЭЭГДЭХҮҮН, МАХ МАХАН БҮТЭЭГДЭХҮҮН БОЛОВСРУУЛАХ ҮЙЛДВЭР БАЙГУУЛАХ БОЛОН МАЛ АЖ АХУЙ, ГАЗАР ТАРИАЛАН, АЯЛАЛ ЖУУЛЧЛАЛЫГ ХӨГЖҮҮЛЭХЭЭР НЭН ТЭРГҮҮНД ХӨГЖҮҮЛЭХЭЭР ТӨЛӨВЛӨН АЖИЛЛАЖ БАЙНА.